

Tóth István

Zsidó hitközségek a római Pannoniában

A Pannoniából ismert zsidó vallási vonatkozású emlékeket több ízben is összegyűjtötték és értékelték. A század elején Krausz S. majd újabban Scheiber S. által készített corpusszerű gyűjtemények¹ mellett G. Radan, illetve H. Solin történeti dolgozatai² tisztázták megnyugtatóan az ókori Pannonia zsidó lakosságának történeti és vallási viszonyait. A rendkívül változatos összetételű emléanyagban eddig két olyan feliratot ismertünk, amelyek az itt élő zsidó lakosság szervezett vallási közösségeit említették meg. Ezek a feliratok a következők:

(1) Intercisa (Dunaújváros)³

Deo Aeterno pro salutē d/ominī/ n/ostri/ Severi Alexandri P/ri/ Felicis/ Augusti/ et Iul/iaē/ Mamaeae

Augustae /mat/ris/ Augusti/ votum/ red/dit/ libens/

Cosmius pr/aepositus/ staltionis/ Spondill. /archi/synagogs/ Iudeor/um/.

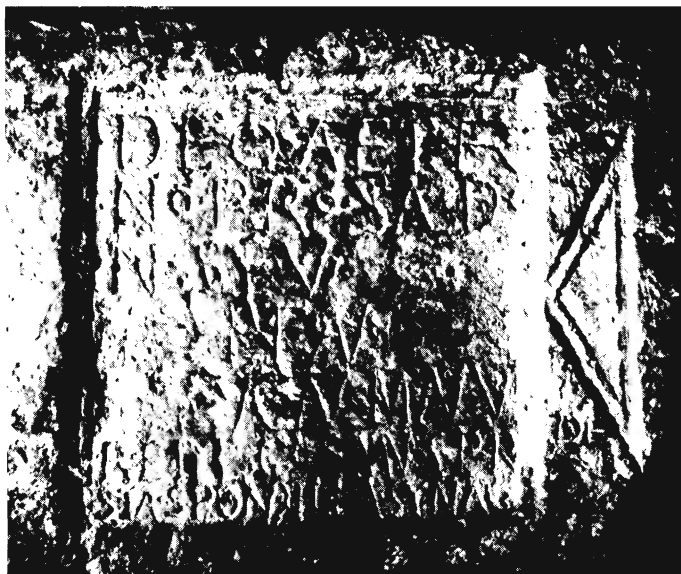
Azaz a feliratot Alexander Severus császár

és anyja, Iulia Mamaea császárnő üdvéért állította egy Cosmius nevű vámtisztviselő, a Spondill. nevű vámállomás vezetője, aki egyben a helyi zsidó hitközség elöljárója – *archisynagogus* – is volt.⁴ – E feliratot és ilyenképpen az intercisai szervezett zsidó gyülekezet fennállását egyértelműen keltezi a két császárnév a Kr. u. 235–238 közötti évekre.

(2) Mursa (Osijek, Eszék)⁵

Az erősen töredékes feliratról csak a tárgyunk szempontjából lényeges részeket idézzük. Eszerint a feliratot Septimius Severus császár és fiai üdvéért állította egy ismeretlen nevű személy, aki: [...*pro*]seucham [Iudaeorum vetu]state [collapsam a so]lo [extruxit vagy restituit]. – Tehát: ...az öregségtől megroggyant zsidó imaházat (=proseucha) saját költségén megújította. – A keltezés itt is egyértelmű: Septimius Severus (193–211) uralkodásának második fele; 198–211.

E két, régóta ismert felirat mellé járul most

DEO·AETER
NO·PR·SAL·D·
N·SEV·ALEX·
DRI·P·F·A·G·E·IV
MME·A·N·T·A·V·
RED·L·GO·SMNS·PR
STA·SPONDILLA·SYNAG

IV
DE
OR

egy harmadik, amelyről e helyütt szeretnénk kimutatni, hogy ugyancsak zsidó hitközség létéről tanúskodik.

*

A Theodor Mommsen és munkatársai által a múlt század második felében kiadott hatalmas római feliratgyűjtemény, a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (=CIL) ismertet egy brigetiói (Ószöny) lelőhelyű felirattöredéket, amely a múlt század végén még megvolt a pápai Református Főiskola gyűjteményében,⁶ 1899-es említése óta nyoma veszett. Utolsó ismertetője, Borsos István, pápai főgimnáziumi tanár, így írja le: „fogadalmi tábla, melynek egyik fele – fájdalom – letörött. Magassága 50 cm, szélessége 39 cm, vastagsága pedig mintegy 5 cm. A betűk nagyok és szépek.”

A méretdatokból következőleg a tábla eredeti szélessége mintegy 80–85 cm lehetett. Figyelembe véve Borsos megjegyzését a „nagy és szép” (tehát bizonyára szabályos méretezésű, arányos) betűkről, feltételezhetjük a szöveg arányos, szimmetrikus elrendezését. – A ránk maradt szöveg a következő:

DEO M [- - -]
AETER [- - -]
GAM PR [- - -]
A [- - -]
CLAVDIA P [- - -]
OVE PECVN [- - -]
FECIT EX V [- - -]

A szótöredékek alapján bizonyos, hogy a felirat adományozási, ezen belül is legvalószínűbben építési tábla volt, amely egy bizonyos Claudia P – nagylelkűségét hirdette *Deus M[agnus] Aeter[nus]* – azaz az „Örökkévaló Hatalmas Isten” tiszteletére. Az egyébként általános értelmű istennév – más lehetőségek mellett⁷ – leginkább Jahvét, a zsidók Istenét tulkarhatta.⁸

A felirattöredék reménybeli kiegészítését a 6. és 7. sor alapján kísérelhetjük meg. E két sor ugyanis, mint az könnyen belátható, egyértelmű kiegészítést tesz lehetővé, ...*pecun[ia sua] fecit ex v[oto]* formában. E két sor kiegészítése megszabja az egy-egy sorban elhelyezhető betűk számát is. Így a 6. sor 13 betűjét tekinthetjük irányadónak a többi sorra nézve is, ami alól a szimmetriatengelyhez igazított, néhány betűs 4. sor mellett a feltehetőleg a többi sor-

nál nagyobb méretű betűkkel írt 1. sor lehetett kivétel.

Ezek szerint a további kiegészítés menetén olyan lehetőségeket kell keresnünk, amelyek megfelelnek az alábbi három kritériumnak:

- összhangban áll a felirat építési jellegével,
- egy-egy sorba nem kerül több 13 betűnél, és valószínűleg

10998 Ó-Szöny rep.; nunc Pápa in collegio reformatorum.

DEO • Magno
A E T E Rno
GAM • PR
A
5 CLAVDIA • P
OVE • PECVNia sua
FECIT • EX • Voto

– a zsidók Istenének tiszteletére vonatkozik. Ennek alapján:

1. sor: Az e sorban álló *M[agno]* és a 2. sorban olvasható *Aeter[no]* jelzők közé semmilyen más szó nem illeszthető be (még egy *et sem*). Ezért e sor esetében azt kell feltételeznünk, hogy betűi – egyébként az általános epigráfiai gyakorlatnak megfelelően – nagyobb méretűek voltak a többi sornál, s így e sort e két szó 8 betűje töltötte ki arányosan.

2. sor: A sor második felében egy olyan szónak kellett állnia, amely a felirat által megjelölt építményt jelölte meg, és amely egy szót alkotott a sor elején megmaradt, és minden bizonnyal egy nőnemű főnév accusativusát megtestesítő - - -]GAM szótöredékkel. Ennek, valamint a fent megjelölt további követelményeknek egyszerre felel meg a [*synago*] *gam* kiegészítés.

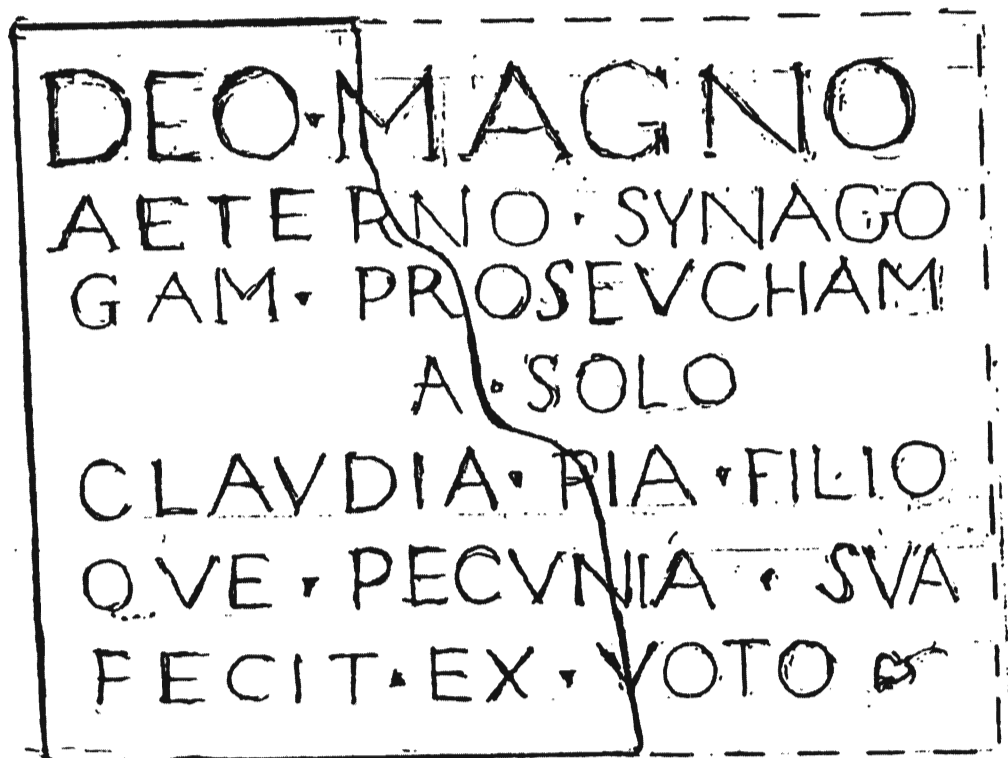
3. sor: Az első pillantásra talán valószínűnek látszó *pr[o salute...]* vagy *pr[o se et ...]* típusú formulák valamelyikét nemcsak vallási megfontolások teszik kevésbé valószínűvé, hanem e formuláknak a felirat egész szövegébe való beillesztésének nyelvi nehézsége is. Így e helyütt inkább egy, közvetlenül a *synagoga* vonatkozó kifejezést, jelzőt vagy más értelmező appositívót vélünk helyesnek. A számításba vehető lehetőségek közül legcsábítóbbnak a *pr[oseucham]* (acc.) kifejezés tűnik, mivel a görög szó a császárkori zsidó közösségek által a *synagoga* szinonimájaként, kiegészítésként volt használatos,⁹ pannoniai elő-

fordulását is ismerjük (l. fent). Emellett a viszonylag ritkán használatos görög kifejezés felbukkanása a felirat latin szövegében pontosan megfelel a Duna-vidéki, közelebről pannoniai zsidó közösségek más esetekben is megfigyelt poliglott nyelvhasználatának.¹⁰

E kiegészítés elfogadása esetén a 2. és 3. sorok olvasása a következőképpen alakul: ... [*synago*] *gam pr[oseucham]*. A két főnév accusativusát a 7. sorban álló *fecit* indokolja.

4. sor: A szimmetriatengely közelében kezdődő, rövid sor kiegészítése aligha lehet más, mint a [*solo*], tehát az építkezés költségeinek egyedül való viselésére történő megszokott utalás.

5. sor: A sor első felét kitöltő családnév – *Claudia* – nem szorul kommentárra. Az erre következő *Pf[- -]* cognomen kiegészítése szinte reménytelennek látszik. – Egyetlen, epigráfiai alapon indokolható feltevés kockáztatható meg: amennyiben a 6. sor elején álló három betű *QVE*-ként olvasható, akkor a *Pf[- -]* cognomennek – a 13 betűs sorhosszúságot figyelembe véve – nagyon rövidnek kellett lennie ahhoz, hogy ebbe a sorba még egy szót (ti. amely-

hez a *-que* kapcsolódott) elhelyezhető legyen. Ez esetben elképzelhető például egy *Claudia P[ia? filio] que* típusú kiegészítés. (Másik, kevésbé valószínű lehetőségként felvethető, hogy a 6. sor elején álló betűk helyes olvasata OVE. Ez esetben az 5–6. sorban egy P[- -]OVE formában olvasható és alig értelmezhető – héber? – női névről lehetne szó. Magunk az előbbi értelmezést részesítjük előnyben.)

A 6. és 7. sorok hiányzó részeinek kiegészítése – mint már láttuk – problémamentes: *...pecun[ia sua] fecit ex v[oto]*. – Ezzel az olvasattal kapcsolatban viszont megjegyzést érdemel az utolsó sorban álló *ex v[oto]* – „fogadalom következtében” – formula, mivel ez a jellegzetesen a római *religio* körébe tartozó fogalom (*votum*) alapjában volt idegen a zsidó vallásosságnak mind tartalmától, mind formájától. E kétségtelen igazság mellett azonban utalnunk kell a fent már idézett intercisai felírra, amelyet egy *archisynagogus* (azaz: hitközségi előljáró) állított, s amelyen egy tartalmilag ezzel azonos értékű formula – *votum reddi libens*, azaz „fogadalmát szívesen teljesítette”¹¹ – kíséretében. Az itt felbukkanó formulák tehát – úgy tűnik – a pannoniai zsidóság többnyelvűsége mellett egyfajta, vallási értelemben vett „rugalmasságára” is utalni látszanak.

A fentiek figyelembevételével a felirat teljes rekonstrukciója a következőképpen javasolható:

*Deo M[agno] Aeter[no synago] gam
pr[oseucham] a [solo] Claudia P[ia? filio] que
pecun[ia sua] fecit ex v[oto]*.

Azaz: Az Örökkévaló Hatalmas Istennek! Ezt a gyülekezeti termet, az imádság helyét, Claudia Pia (?) és fia építtette saját költségén, fogadalmá következtében.

A császárkori zsidó vallási gyakorlatban egyáltalán nem ment ritkaságszámba, hogy nők, akár egyedül, akár férjük, családtagjaik társaságában adományozóként, konkrétan zsinagógák építtetőiként tűnjenek fel.¹² A jelen

felirat most e vallásos gyakorlathoz szolgáltat újabb adalékot.

*

Míg a mursai és intercisai felirat keltezése – a rajtuk feltüntetett császárnév révén – egyértelmű, addig a Pápán őrzött brigetiói felirat esetében semmiféle közvetlen keltezési támponttal nem rendelkezünk. Ezért a felíraton említett brigetiói vallási közösség időponthoz kötését áttételes úton kell megkísérelnünk.

Brigetióból (és Carnuntumból) ismeretes egy, a nyugati tartományokban rendkívül ritka, keleti érem: a Simon Bar Kochba által, az utolsó nagy zsidó felkelés idején, tehát 132–135 között, Jeruzsálemben kibocsátott veret.¹³ A ritka lelet idekerülésének egyedül lehetséges magyarázata, hogy a pannoniai csapatok – köztük a Brigetióban állomásozó *legio I Adiutrix* – különítményei részt vettek a Bar Kochba-felkelés véres elfojtásában, Jeruzsálem lerombolásában,¹⁴ és a hazatérő csapatok kíséretében, hadifogolyként, rabszolgaként érkezett néhány olyan személy is, akik számára ez az érme a szülőföldet idéző emléktárgy lehetett.

Gyakorlatilag bizonyosra vehetjük, hogy ez lehetett a legkorábbi időpont, amikor a hazatérő katonák kíséretében zsidó származású személyek Brigetióba kerülhettek. Ekkor azonban elsősorban jogfosztott rabszolgák, hadifoglyok esetleges felbukkanásával számolhatunk (azokkal is elenyésző számban), semmiképpen sem olyanokkal, akik hivatalosan engedélyezett vallásos közösséget hozhattak volna létre. Az ezt az időpontot követő évtizedekben, a század közepén kirobbant és tizenöt éven át húzódó véres markomann háborúk időszakában gyakorlatilag szintén kizárt távolról érkező betelepülők megjelenése a feldúlt tartományban. – A háborúk befejezését követően – 180 után – viszont gyors ütemben töltődik fel a megfogyatkozott lakosságú tartomány

távolról érkezett telepésekkel, köztük nagy számban keletiekkel.¹⁵ Keletről érkező betelepülők feltűnően nagy számban bukkannak fel éppen Brigetióban; a II. század végén és a III. század elején e város vezető rétegének nagy része került ki a vagyonos szíriai kereskedők soraiból.

Mármost: talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ez az időszak lehetett az, amikor a háborús periódus utáni újjáépítés szülte konjunktúra ide csalogatta a hazájukból elüldözött, idegen tájakon boldogulni kényszerülő zsidókat is, akik – ekkor már két-három generációval a Bar Kochba-felkelés után – sok tekintetben alkalmazkodtak az új életfeltételekhez, egyben pedig immár teljes jogú római alattvalókként, lehetőséget kaptak az önálló szervezet létrehozására. A Severus-dinasztia császárai közismert módon támogatták a keletieket, Alexander Severus különösen rokonszenvezett a zsidókkal. – Úgy hisszük: a mursai és intercisai zsidó közösségekhez hasonlóan a brigetiói és intercisai zsidó közösségekhez hasonlóan a brigetiói synagoga létezését is erre a korszakra, tehát a 193 és 238 közötti mintegy fél évszázados periódusra kell tennünk.¹⁶

JEGYZETEK

1 Krausz S.: Római emlékek pannon zsidókról. In: *Izr. Magyar Irod. Társ. Évkönyve 1902. 245–304. o.*; Scheiber, S.: *The Jewish Inscriptions from Hungary. Bp.–Leiden 1983.* (= JIH)

2 G. Radan: Comments on the History of Jews in Pannonia. In: *Acta Arch. Hung. 25 (1973) 265–278. o.*; H. Solin: Zu pannonischen Juden. In: *Acta Arch. Hung. 41 (1989) 233–236. o.*

3 CIL III 5327 = 10501.; Frey J. B.; *Corpus Inscriptionum Judaicarum. (Róma, 1936) I, 677. o.*; Erdélyi G.–Fülep F.; In: *Intersica I. (Arch. Hung. 53) Bp., 1954. No. 329.*; Scheiber; *JIH No. 4.*; Radan: *i. m. 268. o.*; RIU 1051. (Fitz J.)

4 Az archisynagogus szó korábbi eltérő olvasatait l.: RIU 1051. – *Az itt közölt olvasatot fogadja el: T. Rajak–D. Noy: Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagoge. In: The Journal of Roman Studies 83 (1993) 75–94. o. No. 27.*

5 D. Pinterović: *Osječki Zbornik 7 (1960) 28. és 9–10 (1962–1963) 61. skk. o.*; Radan: *i. m. 266. n. 13.*; Scheiber: *JIH No. 8.*

6 Borov L.: A pápai ev. Ref. Főiskola Régiséggyűjteményének és Történet-philologiai Múzeumának katalógusa. (Külön lenyomat az *Értesítőből.*) Pápa, 1899. 37. o. – *A feliratot közli: CIL III 10998.*; Barkóczi L.: *Brigetio (Dissertationes Pannonicae II:22.) Bp., 1951. No. 250.*; RIU 440. (Barkóczi L.)

7 F. Cumont: *Les religions orientales dans le paganisme Romain. Paris, 1929. 120. o.*; S. Sanie: In: *Hommages à M. J. Vermaseren. III. Leiden, 1978. 1092. o.*

8 S. Scheiber: *The Jewish Quarterly Review (N. S.) 45 (1954) 45. o.*; Z. Kádár: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden, 1961. 25. o.*

9 H. Comfort adatai D. Pinterović cikkében: *Osječki Zbornik 9–10 (1962–1963) 72. skk. o.* Vö. továbbá G. Radan és Scheiber S. megállapításait az 5. jegyzetben i. munkáikban. – *A fogalomról általánosságban: S. Krausz: Synagogale Alterthümer. Berlin–Wien, 1922. 18. skk. o.*; és Solin, *i. m. 235. o.*

10 Radan, *i. m. 272 sk.* – *A görög-latin kevert nyelvhasználat a legtöbb zsidó vonatkozású pannoniai feliraton megfigyelhető, vö. Scheiber, JIH passim.*

11 A votum teljesítését az auctoradatok, ill. a feliratok solvere, dissolvere, persolvere, exsolvere, reddere, referre, sequi, fungere etc. igékkel fejezik ki.

12 Rajak–Noy: *i. m. No. 18 (férj-feleség), 19 (anya-fia), 20 (több családtag), 29 (több családtag) stb.*

13 Barkóczi L.: *Num. Közl. 56–57 (1957–1958) 19. o.*; Scheiber *JIH 63. o.*; – *A carnuntumi példány: E. Swoboda, Seine Geschichte und seine Denkmaler. ((4. Aufl.) Graz–Köln, 1964. 201. o.*

14 Erről: Mócsy: *Pannonia. PW-RE Suppl. 9. 627. o.*

15 Barkóczi L.: *Acta Arch. Hung. 16 (1964) 292. skk. o.*

16 Az idevágó feliratok felsorolását lásd: Tóth I.: *Iuppiter Dolichenus tanulmányok. Bp., 1976. 127. sk. o. 6. jegyzet, Balla L.: Acta Classica Univ. Scient. Debrecen, 19 (1983) 48. skk. o.* – *Nem értünk egyet G. Radam. i. m. kifejtett ama megállapításával, miszerint a zsidók főként 258 után, a Maximinus császár feltételezett szíriellenes pogromja után, az ennek során elpusztított szír kereskedők helyére települtek volna be Pannoniába. Erről: I. Tóth: i. m. 69. skk. o., valamint: Acta Arch. Hung. 25 (1976) 105. skk. o.*

Képek jegyzéke:

1. Az intercisai felirat képe
2. Az intercisai felirat olvasása
3. A brigetiói felirat Mommsen szerint
4. A brigetiói felirat kiegészítése